

Цитування:

Литвин С. Х. Еволюція нумізматичної, сфрагістичної та фалеристичної іконографії княгинь Київської Русі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 4. С. 167–171.

Lytvyn S. (2024). Evolution of Numismatic, Sphragistic and Phaleristic Iconography of Princesses of Kyivan Rus. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 167–171 [in Ukrainian].

Литвин Сергій Харитонович,
доктор історичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри психології
та гуманітарних дисциплін
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0003-0010-2675>
serlytvyn@ukr.net

ЕВОЛЮЦІЯ НУМІЗМАТИЧНОЇ, СФРАГІСТИЧНОЇ ТА ФАЛЕРИСТИЧНОЇ ІКОНОГРАФІЇ КНЯГИНЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Мета статті – окреслити специфіку еволюції іконографії нумізматичних та сфрагістичних портретів княгинь Київської Русі в історичній ретроспективі та виявити особливості репрезентації образів княгині Ольги та Анни Ярославни на монетах і медалях перших десятиліть ХХІ ст. **Методологія дослідження.** Застосовано аналітичний та джерелознавчий метод, метод типологічного та мистецтвознавчого аналізу, еволюційний метод, метод компаративного аналізу, метод іконографічного й композиційного аналізу, метод теоретичного узагальнення. **Наукова новизна.** Здійснено спробу виявити специфіку трансформації жіночих образів часів Київської Русі в історичній ретроспективі; на основі комплексу методів мистецтвознавчого пізнання виявлено особливості іконографії нумізматичних та сфрагістичних портретів давньоруських княгинь, специфіку їх реценції в іконописі та репрезентації на сучасному етапі українськими митцями (на прикладі пам'ятних монет та орденів). **Висновки.** На сучасному етапі образи княгинь Київської Русі широко представлені в українському мистецтві. Сформовані за часів Київської Русі іконографічні типи нумізматичних і сфрагістичних портретів княгинь зазнали суттєвої еволюції та відобразили зміни в самих жанрах. Зміна інтерпретації образів тісно пов'язана з культурними й художньо-естетичними уявленнями кожної історичної епохи. Іконографія образів княгинь київської Русі сучасного періоду досить багата і суттєво відрізняється від попередніх епох. Вона увібрала в себе розмаїття історичних та культурних свідчень про долю княгинь, засновані на історичних та літературних джерелах, глибокому знанні мистецтва княжої доби, історії Київської Русі. Еволюція образу давньоруських княгинь відобразила не лише наукові пошуки та розвиток історичних знань, а й узагальнені поетичні уявлення про їх життя і долю. Можна припустити, що відсутність історично точного зображення княгинь Київської Русі надає можливість художникам втілювати в образах власне уявлення про красу та велич історичних жіночих постатей, а їх яскраві долі стали приводом для роздумів про одвічні проблеми буття.

Ключові слова: іконографія, Київська Русі, княгиня Ольга, Анна Ярославна, нумізматика, сфрагістика, фалеристика, печаті, пам'ятні монети.

Lytvyn Serhii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Acting Head of the Department of Cultural Studies and Informational Communications, National Academy of Culture and Arts Management

Evolution of Numismatic, Sphragistic and Phaleristic Iconography of Princesses of Kyivan Rus

The purpose of the article is to outline the specifics of the evolution of the iconography of numismatic and sphragistic portraits of princesses of Kyivan Rus in historical retrospective and to identify the features of the representation of the images of Princess Olha and Anna Yaroslavna on coins and medals of the first decades of the 21st century. **Research methodology.** The analytical and source-based method, the method of typological and art-historical analysis, the evolutionary method, the method of comparative analysis, the method of iconographic and compositional analysis, the method of theoretical generalisation were applied. **Scientific novelty.** An attempt was made to identify the specifics of the transformation of female images of the times of Kievan Rus in historical retrospective. Based on a complex of methods of art historical cognition, the features of the iconography of numismatic and sphragistic portraits of ancient Russian princesses, the features of their reception in iconography and representation at the modern stage by Ukrainian artists (on the example of commemorative coins and orders). **Conclusions.** At the modern period, the images of princesses of Kyivan Rus are widely represented in Ukrainian art. The iconographic types of numismatic and sphragistic portraits of princesses formed during the time of Kyivan Rus have undergone significant evolution and reflected changes in the genres themselves. The change in the interpretation of images is closely related to the cultural and artistic, as well as aesthetic ideas of each historical era. The iconography of the images of princesses of Kyivan Rus of the modern period is quite rich

and significantly differs from the previous eras. It has absorbed a variety of historical and cultural evidence about the fate of the princesses, based on historical and literary sources, deep knowledge of the art of the princely era, the history of Kyivan Rus. The evolution of the image of the ancient Russian princesses reflected not only scientific research and the development of historical knowledge, but also generalised poetic ideas about their lives and fate. It can be assumed that the lack of a historically accurate depiction of the princesses of Kyivan Rus gives artists the opportunity to embody in their images their own idea of the beauty and greatness of historical female figures, and their bright fates became an occasion for reflection on the eternal problems of existence.

Keywords: iconography, Kyivan Rus, Princess Olha, Anna Yaroslavna, numismatics, sphragistics, phaleristics, seals, commemorative coins.

Актуальність теми дослідження. Жіночі образи часів Київської Русі являють собою унікальне явище в українській культурі й мистецтві, що має глибини історичні та культурні передумови і широко використовують на сучасному етапі. Зростання інтересу до теми пов'язано з поглибленням знань про Київську Русь та її культуру загалом. Будь-які зображення, особливо ті, що належать давнім культурам, навіть за умови простої побудови зумовлюють неоднозначне трактування. До таких відносяться нумізmatичні портрети княгинь Київської Русі. Іконографія давньоруських княгинь як єдине художнє ціле має колосальну культурну та історичну цінність і все ще потребує детального дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематиці жіночих образів часів Київської Русі присвячено низку праць українських науковців, у яких висвітлено багато різноманітних аспектів. Так, наприклад, літературний образ княгині Ольги з погляду гендерної теорії аналізує О. Савенко в статті «Образ княгині Ольги як тип андрогінної жінки в «Повісті минулих літ» [8]; О. Алфьоров аналізує жіночі печатки Київської Русі, зокрема печатку Марфи, княгині Ірини Святополкової, княгині Глібови та ін. [1]; іконографію дочки Ярослава Мудрого Анни Ярославни, дружини Генріха I, яка набула статусу французької королеви на основі живописних, графічних та нумізmatичних портретів від доби Середньовіччя і донині, досліджує О. Коновалова в статті «Образ Анни Ярославни у пластичних мистецтвах: минуле й сучасність» [5]; стилістичні особливості та еволюцію художньої мови портретних мотивів доньок Ярослава Мудрого досліджують О. Чуєва та С. Книжникова в публікації «Портретні мотиви доньок Ярослава мудрого у художній традиції XI–XXI століть» [11] та ін. Незважаючи на очевидний науковий інтерес, питання репрезентації образів княгинь Київської Русі в контексті нумізmatичної, сфрагістичної та фалеристичної іконографії лишається відкритим.

Мета статті – окреслити специфіку еволюції іконографії нумізmatичних та сфрагістичних портретів княгинь Київської Русі в історичній ретроспективі та виявити особливості репрезентації образів княгині Ольги та Анни Ярославни на монетах і медалях перших десятиліть XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Княгиня Ольга, Анна Ярославна, Янка Всеволодівна, Анастасія Ярославна, Єлизавета Ярославна, Євпраксія Всеволодівна, Єфросинія Ярославна, Марія та Феодулія Чернігівські та ін. – далеко не повний перелік давньоруських княгинь, образи яких привертають увагу сучасних українських митців. В нумізmatичних та сфрагістичних пам'ятках, що представляють різні періоди розвитку іконографії образів княгинь Київської Русі, зосереджено важливий матеріал, що дозволяє розглядати своєрідність зображень та еволюцію прийомів їх побудови. Розуміння сенсу, закладеного у візуальних образах, передбачає осмислення особливостей християнського світосприйняття, функцій зображення в епоху Середньовіччя, ступеня їх залежності від історичної та літературної основи, сукупності спеціальних художніх прийомів.

Формування образів княгинь Київської Русі в українському мистецтві активізується після здобуття незалежності у 1991 р., коли національна культура активно звертається до пам'яток княжої доби, творчо засвоюючи її досягнення. Варто зазначити, що нумізmatичні та фалеристичні портрети давньоруських княгинь сучасних українських художників спираються на іконографічні традиції нумізmatичних та сфрагістичних пам'яток, настінного живопису часів Київської Русі, графіку, іконопис (починаючи з XVI ст.), а також на їх рецепцію провідними вітчизняними та закордонними митцями.

Найвідомішим жіночим образом часів Київської Русі є образ київської княгині Ольги – очільниці давньоруської держави в 945–964 рр., яка, за літописними джерелами («Повість временних літ»), постає сильною, вольовою, владною та мужньою жінкою, що, «свято зберігаючи традиції, звичаєвий закон, яким

живе її народ» [7, 150], помстилася древлянам за розправу над її чоловіком Ігорем Рюриковичем. При цьому Ользі належить низка ініціатив, спрямованих на розбудову Київської Русі, християнізацію держави (вона стала першою українською жінкою, яка прийняла християнство), що відповідно позначилося на репрезентації Ольги як новозверненої добродесної християнки за біблійними моделями, агіографічними стереотипами та благочестивими кліше. На думку дослідників, княгиня Ольга, описана на сторінках «Повісті временних літ», не ідентична історичному персонажіві [12, 789] – «зразкової дружини, видатної володарки, мудрої людини, побожної християнки і чарівної жінки» [7, 158]. Образ Ольги на фресках та іконах у Візантії та Київській Русі почав з'являтися, на думку науковців, у першій половині XI ст. [2, 366]. За часів правління святого рівноапостольного князя Володимира княгиню Ольгу було канонізовано, а в 1547 р. – зараховано до лику рівноапостольних святих, що відповідно зумовило її іконографію в єдиній традиції для всіх рівноапостольних святих. Д. Гордієнко зауважує, що «відсутність образу княгині в розписі Софії Київської, зокрема світського циклу, дає підстави вважати, що книжне, церковне пошанування почало розроблятися не раніше часу правління Ярослава Мудрого» [3, 53]. Науковець стверджує, що самостійного пошанування Ольга здобуває не раніше XIII ст. [3, 55]. Серед основних візуальних джерел, на основі яких формується сучасна нумізматики, сфрагістична та фалеристична іконографія княгині Ольги особливе місце посідають ікони. У пам'ятках XVI – початку XVIII ст. при зображенні одягу княгині іконописці орієнтувалися на вбрання візантійських імператриць: туніка з довгими рукавами, поверх неї – далматика, лор, кінець якого перекинтий через руку, та імператорська порфіра, що зазвичай прикриває одне плече, на голові – корона (візантійська корона-камілавка, городчастий вінець з кінцями у вигляді променів або пелюсток), під якою біла хустка, що зазвичай закриває шию, плечі й частково груди. На дерев'яній іконі кінця XIX – початку XX ст. княгиня зображена в довгому жіночому нижньому одягу і верхньому – короткому, що зав'язане на талії поясом та імператорській мантиї, підбитій горностаєм; тип корони варіюється від мініатюрної зубчатої, аналогічно до корони великомучениці Варвари, до геральдичної, як у князі Володимира.

Доля і особливості натури княгині Ольги вплинули на її іконографію, а її постаць стала

«хрестоматійною як уособлення жіноцтва, державної мудрості, миролюбності та оберегу сімейного вогнища» [2, 366]. Сучасні художники княгиню Ольгу зображують стрункою молодою жінкою з надзвичайно красивим обличчям. Одним із найвідоміших фалеристичних портретів княгині Ольги є зображення, які створив художник О. Руденко для ордена княгині Ольги I, II, III ступенів.

У 2000 р. в Україні було введено в обіг монету із серії «Княжа Україна» «Ольга», присвячена княгині Ользі, яка була володаркою Київської Русі у 945–964 рр. Над проектом працювали художники В. Таран, О. Харук, С. Харук та В. Козаченко, а також скульптори В. Дем'яненко та В. Атаманчук. На аверсі в центрі композиції розміщено рік випуску, напис «Україна» та номінал «10 гривень» в стилізованому під давньоруський орнамент саркофага княгині Ольги (Десятинна церква) обрамленні, а на реверсі – безпосередньо портрет княгині Ольги, вдягнутої в хітон з мантиєю та княжій шапці.

Аналізуючи особливості портретної нумізматики та сфрагістики жіночих образів часів київської Русі, наголосимо на тому, що схематизація обличчя на зображенні археологічних пам'яток суттєво ускладнює відтворення портретних образів княгинь. Власне іконографію «цариці» дослідники визначають завдяки повному одягу, що дає підстави співвідносити їх з княжим колом. Так, наприклад, іконографія аверса печаті Марії (Софійський екземпляр 1909 р. та подільський екземпляр 2007 р.) відповідає типу імператорських візантійських печатей. Найбільш чіткими іконографічними ознаками великокняжої наділена печать Марії з давньоруським інвокативним написом і зображенням володарки в повному княжому вбранні, що було знайдено в 1909 р. в саду Софійського монастиря. На аверсі двосторонньої печаті, знайденої у 2007 р. на Подолі (Київ) [9, 64], на території давньоруської садиби і датованій останньою чвертю XI ст. в середині кола з точковим обідком розміщено поясне анфасне зображення людини зі схематизованим обличчям у хітоні, що оторочений перловим воротом, зверху якого багато прикрашене напліччя та ларос, короною, оздобленою декором з трьох намистин перлин, яка тримає в лівій руці хрест, а в піднятій правій, за припущенням, глобулу [10, 31]. Написи засвідчують, що печать належить княгині Марії, за одним із припущень, дружині київського княжіння Всеволода Ярославовича

(1078–1093) і підкреслює її великокняжий статус.

Образ Анни Ярославни, також відомої як Анна Київська (бл. 1024–1075 рр.), середньої доньки князя Ярослава Мудрого та Інгігерди, доньки шотландського і шведського короля, дружини французького короля Генріха I є одним із найбільш розроблених в сучасній українській нумізматиці та фалеристиці. Так, наприклад, у 2000 р. художник В. Стельмах на замовлення Національного банку України розробив медаль до 200-річчя Банку Франції, на аверсі якої зображено портрет королеви Анни Ярославни в королівській короні та напис «Анна Київська – Королева Франції». Прототипом стало загальновідомий портрет французької королеви з гравюри XVII ст. [5, 73]. У 2014 р. колектив митців (В. Таран, О. Харук, С. Харук – художники, В. Атаманчук – скульптор) втілили образ Анни Ярославни для колекційної монети із серії «Видатні особистості України» «у слов'янському та європейському вбранні на тлі реконструкції архітектурних споруд того часу» [11, 247]. Для аверсу монети було вирішено розмістити портретне зображення Анни ще в статусі княгині на тлі собору Софії Київської (жінка зображена з двома довгими косами в головному уборі з підвісками по бокам від голови; зверху півколом напис «Національний банк України», ліворуч від центру, над собором – малий Державний герб України і напис «Анна Ярославна», а внизу композиції позначення номіналу «2 гривні» та рік – 2014). На реверсі митця розмістили погруддя Анни після коронації – у статусі королеви Франції Анна зображена на тлі церкви Святого Венсана у короні, зверху, над церквою – підпис кирилицею, внизу композиції – напис «XI ст.» і «королева Франції» [5, 75].

До категорії найвищих суспільних орденів України належить «Орден Королеви Анни «Честь Вітчизни» [6]. Барельєф Королеви Анни розміщено на окремому параболічному еліпсі на сферичній зірці, що має сорок вісім променів (символ років активної життєдіяльності Анни Ярославни). Сам барельєф оторочено лавровим вінком зі стрічками. Анна зображена в короні, під якою вдягнута біла хустка. Вгорі над портретом напис французькою мовою *Ma mort n'a pas effete ma vie* («Моя смерть не зупинила мого життя»), знизу напис «АННА РЕГІНА – АННА КОРОЛЕВА», виконаний старослов'янськими літерами. Композицію ордену увінчує золота королівська корона з діамантовим (штучний діамант) оздобленням, що додатково

прикрашена стрічками в колористиці державних прапорів України та Франції. Ліворуч від центру розміщено щит французьких королів з ліліями, праворуч – геральдичний щит з гербом князі Ярослава Мудрого.

Розвиток іконографії давньоруських княгинь великою мірою відображає зміни, що відбувалися в суспільно-політичній свідомості та культурі. На сучасному етапі, в нумізматичних та фрагістичних творах українських митців княгині Київської Русі постають як правительки, одягнуті в парадний одяг (імператорський – Ольга, королівський – Анна), а особливу увагу автори звертають на християнські чесноти княгині Ольги та царські регалії Анни.

Наукова новизна статті зумовлена тим, що в ній здійснено спробу виявити специфіку трансформації жіночих образів часів Київської Русі в історичній ретроспективі; на основі комплексу методів мистецтвознавчого пізнання виявлено особливості іконографії нумізматичних та сфрагістичних портретів давньоруських княгинь, специфіку їх рецепції в іконописі та репрезентації на сучасному етапі українськими митцями (на прикладі пам'ятних монет та орденів).

Висновки. На сучасному етапі образи княгинь Київської Русі широко представлені в українському мистецтві. Сформовані за часів Київської Русі іконографічні типи нумізматичних і сфрагістичних портретів княгинь зазнали суттєвої еволюції та відобразили зміни в самих жанрах. Зміна інтерпретації образів тісно пов'язана з культурними та художньо-естетичними уявленнями кожної історичної епохи. Іконографія образів княгинь київської Русі сучасного періоду досить багата й суттєво відрізняється від попередніх епох. Вона увібрала в себе розмаїття історичних та культурних свідчень про долю княгинь, засновані на історичних та літературних джерелах, глибокому знанні мистецтва княжої доби, історії Київської Русі. Еволюція образу давньоруських княгинь відобразила не лише наукові пошуки та розвиток історичних знань, а й узагальнені поетичні уявлення про їх життя і долю. Можна припустити, що відсутність історично точного зображення княгинь Київської Русі надає можливість художникам втілювати в образах власне уявлення про красу та велич історичних жіночих постатей, а їх яскраві долі стали приводом для роздумів про одвічні проблеми буття.

Література

1. Алфьоров О. Жіночі печатки Київської русі. Спеціальні історичні дисципліни. 2013. 22. С. 488–502. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Alforov_Oleksandr/Zhinochi_pechatky_Kyivskoi_Rusi.pdf (дата звернення: 03.10.2024).

2. Бузало В. Орден княгині Ольги. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2005. № 12. С. 358–374.

3. Гордієнко Д. С. Час та обставини канонізації княгині Ольги. *Novogardia*. 2021. № 1. С. 48–63.

4. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. 2024. URL: <https://bank.gov.ua/ua/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=100&search=%D0%BA%D0%BD%D1%8F%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%8F%20%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0&from=&to=> (дата звернення: 07.10.2024).

5. Коновалова О. В. Образ Анни Ярославни у пластичних мистецтвах: минуле й сучасність. *АРТ-простір*. 2024. Вип. 1(4). С. 55–86.

6. «Орден Королеви Анни «Честь Вітчизни». *Leaders-21*. 2021. URL: <https://leaders-21.com/index.php/2-uncategorised/157-orden-korolevi-anni-chest-vitchizni> (дата звернення: 03.10.2024).

7. Полонська-Василенко Н. Ольга, Велика княгиня України-Руси. *Ucrainica Mediaevalia*. 2018. № 1. С. 143–159.

8. Савенко О. П. Образ княгині Ольги як тип андрогінної жінки в «Повісті минулих літ». *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 16. С. 304–307.

9. Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Вергун О. І. Нові дослідження торгівельно-ремісничих садиб давньокіївського Подолу. *Археологічні дослідження в Україні*. 2008. С. 264–267.

10. Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Комар О. В. Спаський розкоп Давньокіївського Подолу. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2015. Вип. 5-6. С. 20–31.

11. Чуєва О. В., Книжникова С. В. Портретні мотиви доньок Ярослава мудрого у художній традиції XI–XXI століть. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Мистецтвознавство*. 2019. Вип. 41. С. 241–251.

12. Müller L. Die Erzählung der Nestorchronik über die Taufe Olgas im Jahre 954/55. *Zeitschrift für Slawistik*. 1988. № 33. pp. 785–796.

1. Alferov, O. (2013). Women's Seals of Kyivan Rus. *Special Historical Disciplines*, 22, 488–502. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Alforov_Oleksandr/Zhinochi_pechatky_Kyivskoi_Rusi.pdf? [in Ukrainian].

2. Buzalo, V. (2005). The Order of Princess Olha. *Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methodology*, 12, 358–374 [in Ukrainian].

3. Hordiienko, D. S. (2021). Time and Circumstances of the Canonisation of Princess Olha. *Novogardia*, 1, 48–63 [in Ukrainian].

4. Catalogue of Numismatic Products. (2024). National Bank of Ukraine. Retrieved from: <https://bank.gov.ua/ua/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=100&search=%D0%BA%D0%BD%D1%8F%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%8F%20%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0&from=&to=> [in Ukrainian].

5. Konovalova, O. V. (2024). The Image of Anna Yaroslavna in the Plastic Arts: Past and Present. *ART-Space*, 1 (4), 55–86 [in Ukrainian].

6. "Order of Queen Anna "Honour of the Fatherland". (2021). *Leaders-21*. Retrieved from: <https://leaders-21.com/index.php/2-uncategorised/157-orden-korolevi-anni-chest-vitchizni> [in Ukrainian].

7. Polonska-Vasylenko, N. (2018). Olha, Grand Duchess of Ukraine-Rus. *Ucrainica Mediaevalia*, 1, 143–159 [in Ukrainian].

8. Savenko, O. P. (2021). The Image of Princess Olha as a Type of Androgynous Woman in the "Tale of Bygone Years". *Transcarpathian Philological Studies*, 16, 304–307 [in Ukrainian].

9. Sahaidak, M. A., Khamaiko, N. V., & Verhun, O. I. (2008). New Studies of Trade and Craft Estates of Ancient Kyiv Podil. *Archaeological Research in Ukraine*, 264–267 [in Ukrainian].

10. Sahaidak, M. A., Khamaiko, N. V., & Komar, O. V. (2015). Spassky Excavation of Ancient Kyiv Podil. *Monuments of Ukraine: History and Culture*, 5–6, 20–31 [in Ukrainian].

11. Chuieva, O. V., & Knyzhnykova, S. V. (2019). Portrait Motifs of Yaroslav the Wise's Daughters in the Artistic Tradition of the 11th–21st Centuries. *Bulletin of the Kyiv National University of Culture and Arts. Series: Art History*, 41, 241–251 [in Ukrainian].

12. Müller, L. (1988). Die Erzählung der Nestorchronik über die Taufe Olgas im Jahre 954/55. *Zeitschrift für Slawistik*, 33, 785–796 [in German].

Reference

*Стаття надійшла до редакції 11.10.2024
Отримано після доопрацювання 14.11.2024
Прийнято до друку 21.11.2024*